

K R I T I K A

A GYAKORLAT FILOZÓFIÁJA

ANTONIO GRAMSCI: MARXIZMUS, KULTÚRA, MŰVÉSZET

Az Esztétikai Kiskönyvtár sorozatának legújabb kötete méltó arra, hogy szellemi eseményünké váljon. Gramscinak, a Mussolini-féle fasizmus ellen küzdő olasz kommunisták egyik vezéregyéniségének, majd a párt főtítkárának, végül 10 éven át a fasizmus börtönei rabjának eddig még a nevét is alig hallottuk. Gondolatrendszerét pedig reprezentatívabb válogatásban ez a mostani kötet közvetíti először hozzánk. Hisz Szauder József 1948-as úttörő tanulmánya óta alig néhány szakközlemény igyekezett gondolatait hasznosítani, főleg az olasz kultúra és irodalomtörténet néhány korszakának és nagy alakjának értelmezésében. Pedig éppen a kötet anyaga bizonyítja, hogy e gondolatok szerzője nem egyszerűen a figyelmet, de a kultuszt is megérdemli, mind gondolataival, mind egyéniségével, a börtönévek nehézségei közt is töretlen emberségével és humanista szellemével. Az olasz szellem fejlődésének történetében új korszakot alkotott fellépése, hiszen ő és elvbarátai (Togliatti, Longo stb.) alkalmazták először az olasz körülményekre önállóan a leninizmust. De nemzeti jelentőségén messze túlmenő hatása csak ma kezd igazán kibontakozni: részben a fasizmus bukása után közzétett börtönnaplói következtében, részben azért, mert a marxizmus bármilyen irányú dogmatikus megcsontosítása ellen legnagyobb szenvedéllyel küzdő gondolatait ma már a nemzetközi méretekben megújuló, regenerálódó marxista közgondolkodás fogadja be, teszi magáévá.

Noha annyiban nem eléggé indokolt a kötetnek az Esztétikai Kiskönyvtár égisze alatt megjelenítése, mert ezáltal elsősorban az ilyen tárgyú gondolatai kapják meg a nyomatékot, a válogatást mégis örömmel kell fogadni. A rendszeres filozófiai kifejtésre igényt nem tartó Gramsci kisebb tanulmányai és gondolatföredékei még a kötet rendszerezési eljárásában is jól járnak: a címben is kifejeződő hármasság egyúttal a három fő témakört is jelzi, érzésem szerint jól megválogatott fontossági sorrendben. Az első rész, Gramsci Anti-Croce-je, az *Il materialismo storico e la filosofia di Benedetto Croce* címen közzétett egyik börtönfüzete néhány más tanulmánnyal és töredékkal kiegészítve, az alkotó marxizmus filozófiájának csúcsai közé tartozik. Bár vitatható részei éppúgy vannak, mint az olasz kultúra és irodalom, valamint általában a világ irodalmának problémáival foglalkozó részeknek, inkább a csodálatot érdemli meg a börtön embertelenül nehéz körülményei között is ilyen szellemi magaslaton élni és alkotni tudó szerzőjük. Bár egy másfajta csoportosítás, az anyag kronológiai rendszerezése is érdekes eredményhez vezethetett volna. Ahogy a tízes évek harcos Gramscijának Pirandello darabjai színházi előadásaihoz írt bírálatai az elmélyülés és az összefüggések dialektikus felfogásának tekintetében elmaradnak a börtönében írt Pirandello-tanulmányaitól, azt hiszem, ezt az elmélyülést és fejlődést minden más vonatkozásban is ki lehetne mutatni gondolataiban. A rákényszerített *otium* éveiben mutatkozik meg a szellem igazi teherbírása, s a gyakorlatról megfosztott forradalmár fejében – akár börtön fosztja meg a gyakorlatától, mint Gramsci esetében, akár a betegség, mint Leninnél utolsó éveiben – a gyakorlat filozófiája is valahogy távlatosabban, a mindennap praxisától kevésbé nyugtózóttan mutatkozik ki. Igen, a gyakorlat filozófiája, mely kifejezés ugyan a börtöniratok fedőszava a marxizmus-leninizmus fogalmára, úgy azonban, hogy pontosan azt a vonatkozást hangsúlyozza a marxizmusból, melyet Gramsci a legfontosabbnak, a lényegnek tart benne. A tétlenségre kényszerített ember líráját is sejtethetné a gyakorlat filozófiai jelentőségének ilyen „hipertrofizálása”, ha nem sokkal inkább egy a történelmet megváltoztatni akaró osztály „lírája”, s egyben az objektív valóság megismerésének legtudományosabb s megváltoztatásának leghatékonyabb „szerve” volna.

A szokástól eltérően nem „kritikát” akarok írni, nem gondolatainak néhol valóban problematikus voltára akarom terelni a figyelmet, hisz ezt akár a filozófiai, akár az esztétikai „szak”-kritika, akár az olasz kultúra és irodalom történetének művelői jobban elvégezhetik. A szűk keretek között inkább néhány központi gondolatot igyekszem kiemelni, amelyek köré nagyjából egész rendszere csoportosítható. Az egyik a filozófia és a történelem azonosságáról szóló gondolat, a gyakorlat filozófiájának egyik alaptétele. Gramsci szerint egy kor filozófiája az egymással vitatko-

zó filozófiai rendszerek, sőt az egyes ellenkező érdekű csoportok gondolkozásának összessége, s mivel egy filozófia jelentőségét mindig gyakorlati megvalósításának sikerei döntenek el, ebben az értelemben a történelem maga a filozófia. A hegeli filozófia az első, melyben a történelmet mozgató ellentmondások tudata egyetlen rendszerben megvalósul, a marxizmus pedig „egy bizonyos értelemben... a hegelianizmus reformja és továbbfejlesztése, egy minden egyoldalú és fanatikus ideológiai elemtől megszabadított (vagy megszabadulni igyekvő) filozófia, az ellentmondások teljes tudatosítása, amelynek végén maga a filozófus is (egyenileg értve vagy akár egy egész társadalmi csoport értelmében) nemcsak megérti az ellentmondásokat, hanem saját magát is az ellentmondás egyik elemének tételezi, s ezt az elemet a megismerés, következésképpen a cselekvés princípiumává emeli”. (87. p.) Gramsci ún. „voluntarizmus” számára tehát a gyakorlat több, mint a megismerés helyességének „kritériuma”, szerinte a megismerés célja a gyakorlat, ha az összetartozó folyamatnak ezt a két momentumát egyáltalán szét lehet szabdálni. De ha jelentkezik is nála a kor levegőjében annyira benne levő gondolat, hogy a filozófia és politika szétválaszthatatlan kettősségének igazi minősítője a gyakorlat sikere — Machiavelli szellemtörténeti szerepét ezért is becsülheti oly nagyra —, a szemléleti jellegű dialektika teljesítményeit is nagyra tudja értékelni. Ellentétben a közfelfogással, mely a marxizmust s a vele polemizáló idealista polgári filozófiai rendszereket a közvetítés minden lehetőségének kizárásával állítja szembe, ő a marxizmust sokkal nagyobb kúsugárzó erejű szellemi hatalomnak látja. Szerinte a marxizmus filozófiája s gyakorlata nem lezárt valóságmagyarázat — bár: „kezd rossz értelemben vett ideológiává válni, azaz örök és abszolút igazságok dogmatikus rendszerévé...” —, hanem a múlt század szellemtörténetének egyik legnagyobb hatású ténye. Nemcsak azon az olasz példán is bizonyítható tényen indul el, hogy a marxista Labriola nagy hatással volt Croce szellemi fejlődésére, hanem jóval szélesebb keretek között veti fel a marxizmus dialektikájának hatását a modern idealisztikus filozófiákra, Croce-n kívül Gentile-t, Sorelt, Bergson-t és a pragmatizmust említve. Az „ortodox” marxizmust pedig lenini névvel ostromozza, szerinte a korábbi vulgármaterializmus bűnébe esik vissza Plehanov, Trockij, és Buharin elméleti megjegyzéseit is „mint az Oroszországban oly nagy hatást gyakorolt német értelmiségi csoport áltudományos pedantériájának öntudatlan visszatükrözését...” (67. p.) fogja fel. Ezért szerinte: „meg kell vizsgálni a gyakorlat filozófiájának viszonyát a klasszikus német filozófia Croce és Gentile modern olasz idealista filozófiája által képviselt jelenlegi folytatásához. Hogyan kell érteni Engels kijelentését a klasszikus német filozófia örökségéről? Úgy kell-e érteni, mint egy ma már lezárult történelmi kört, amelyben a hegelianizmus vitális részének abszorpciója véglegesen, egyszer s mindenkorra megtörtént, vagy pedig egy még mindig mozgásban levő történelmi folyamatnak kell-e felfogni, amelynek révén egy új kulturális filozófiai szintézis igénye vetődik fel? Szerintem a második válasz a helyes: valójában még mindig újra meg újra reprodukálódik a materializmusnak és az idealizmusnak kölcsönösen egyoldalú álláspontja, amelyet az első Feuerbach-tézis bíralt, és mint akkor, bár magasabb fokon, most is szükséges a szintézis a gyakorlat filozófiájának egy magasabb fejlődési szakaszán.” (85. p.)

Rendkívül érdekes *Gazdaság és ideológia* c. eszmefuttatása is. Erőteljesen bírálva a marxizmus vulgáris torzítóit, megjegyzi, hogy az ideológia és a politikai aktusok nem mindig vezethetők le közvetlenül az alaphól. „A politika ténylegesen, esetéről esetre az alap fejlődési tendenciáinak a tükröződése, de ezekről a tendenciákról nem mondható el, hogy szükségképpen meg is kell valósulniuk. Az alap egy fázisát csak azután lehet konkrétan tanulmányozni és elemezni, miután már túljutott egész fejlődési folyamatán, magának a folyamatnak a tartalma alatt csak feltevések formájában, és nyíltan bevallva, hogy feltevésekről van szó.” (92. p.) Majd így folytatja s ez módszertani szempontból talán még jelentősebb: „Ebből következik, hogy egy meghatározott politikai aktus lehet számítási hiba is az uralkodó osztályok vezetői részéről, s ezt a hibát aztán a történelmi fejlődés az uralkodó osztályok parlamenti és kormány-„válságain” keresztül kijavítja és túlhaladja: a mechanikus történelmi materializmus nem veszi tekintetbe a hiba lehetőségét, hanem minden politikai aktust az alap által közvetlenül meghatározottnak tekint, mint az alap tényleges és tartós módosulásának tükröződését. A »hiba« elve nagyon bonyolult: szó lehet téves számításból eredő egyéni impulzusról, vagy meghatározott csoportok, esetleg körök kísérleteinek a megnyilvánulásairól, hogy az uralkodó csoportosuláson belül magukhoz ragadják a hegemoniát, és ezek a kísérletek kudarcba is fulladhatnak.” Azt hiszem, ez a gondolatmenet a XX. század történelme sok jelenségének megfejtéséhez kulcsot adhat.

Érdeemes volna részletesebben foglalkozni a katolicizmus és a polgári világnézetek antropológiai felfogásával vitázó *Mi az ember* c. résszel, melyben minden eddigi megfogalmazásnál gazdagabban konkretizálja Marx híres megállapítását ar-

ról, hogy az ember a benne keresztjeződő társadalmi viszonyok csomópontja s az ember folyamat. Gramsci humánumpfogalma egyben e viszonyok tudatosságát s a megváltoztatásukra irányuló tudatos cselekvést is feltételezi. S ezzel összefüggően a kultúra és a kulturált emberség lényegét is abban látja: tisztában lenni önmagával, erőivel, a társadalomban betöltött és vállalt szerepével, s amikor az ember tudatosan törekszik önmaga megvalósítására, lényegében a vállalt társadalmi célok megvalósítására tör.

Gramsci másik központi gondolata, mely könyve valamennyi területén egyaránt döntő jelentőségű magyarázó elvként szolgálhat — mind a marxizmus elmélete és gyakorlata, mind az olasz és európai kultúra és művészet terén — az értelmiség szerepe, illetve fejlődésének problematikája. Az értelmiség történeti kifejlődésének vizsgálatára a különböző nemzeteken belül külön tanulmányt szentel. Megvilágítja e fejlődés dialektikáját, a feltörő osztályok *organikus* és a múlt nézeteit és a hanyatló osztályokat képviselő *hagyományos* értelmiségét megkülönböztetve. Szerinte ezek harca s különböző történelmi körülményektől megszabott összeolvadása a nemzet kulturáját meghatározó tényező. Kérdés, hogy minden belőle levont következtetése helytálló-e, de tény, hogy nagyon termékeny munkahipotézis az olasz kultúra történetének magyarázatára, az itáliai értelmiség kozmopolita, néptől elszakadt voltáról szóló tana. Történelmi gyökereit a római impérium koráig vezeti vissza, s mind a reneszánsz arisztokratikus jellegét, mind a risorgimento nem népi tömegekre támaszkodó voltát ebből magyarázza. Még az olasz romantika létét is tagadja, mivel a romantikában, mint a nagy francia forradalom közvetlen eszmei folytatásában ő elsősorban ez értelmiség népre találását érzi a legjellemzőbbnek Európa-szerte. Az olasz szentimentalizmust és romantikát egyaránt külföldi, főleg francia kulturális hatásra vezeti vissza. Feltűnő viszont a német reformációnak nagy, forradalmi népmozgalomként való értékelése. Gramsci szemében a reneszánsz és a hozzá hasonló arisztokratikus szellemi mozgalmak jelentős kultúrát alkottak ugyan, de történelmi fordulót nem hoztak, míg a népi mozgalmak, a reformációtípusú mozgalmak több nemzedéken keresztül nem teremtenek jelentős szellemi alkotásokat, ezzel szemben történelmet, új társadalmi és erkölcsi rendet formálnak, s megteremtve saját népi értelmiségüket, a kultúra virágzásának új szakaszát nyitják meg. Bár a világtörténelem minden nagy szellemi mozgalma örökségének tartja, Gramsci a marxizmust is ilyen nagy, modern népi reformációnak tekinti, mely igazával a mozgalom békésebb időszakában magához vonzza a hagyományos értelmiség egyes csoportjait, de a nehéz körülmények között elég ingatag szellemi szövetségei mellé ki kell alakítania saját organikus, népi értelmiségét. A börtönévek Gramscija azután szinte monomániás következetességgel keresi az olasz értelmiség és a nép elszakadásának, az olasz történelem kisiklottsága egyik alapvető okának szimptomáit. A 20-as évek fordulóján a futurizmusban még nagy szellemi forradalmi mozgalmat látott, helyeselte Lunacsarszkij értékelését Marinettiről, mint forradalmár értelmiségiről — a futurizmusról adott kortársi értékelése ma is irányt mutat irodalom- és művészet-történet-írásunknak (ld. a *Futurizmus* c. kötet bevezetőjét) —, sőt a börtönévekben is azzal fejezte ki pirandello kulturális jelentőségét, hogy az olasz ízlés és gondolkodás nagyobb modernizálójának tartja, mint a futurizmust. De az értelmiség „fenti” világának forradalmaival szemben figyelmét egyre inkább a népi olvasórétegek ízlésének vizsgálata köti le. A folytatásos regény, a detektív- és ponyvaregény és a Rocambolero-romantika nagy népszerűsége arra a meggyőződésre vezeti, hogy az esztétikailag igénytelen népi olvasótömegek hősigényét a Monte Cristo-típusú figurák ki tudják elégíteni. Ezért érdeklí a romantikus hőstípus magas irodalmi jelentkezése Balzac alakjaiban, filozófiai vonatkozása Nietzsche Übermensch-elméletében, sőt e típus alakozólav kritikáját fedezi fel Dosztojevszkij Raszkolnyikovjában. A Dumas-féle irodalom népszerűsége azért izgatja, mert jellemző vonásainak esztétikailag igényes művekben megvalósulásától reméli azt az új irodalmat, mely a népi olvasórétegeket felemeli a szellem magaslataira, s ezzel megszűnteti a magas irodalom és a nép közötti szakadékot. Ez az egész program, ill. hiányának visszavetítése az olasz múlt minden szakaszára egy szellemi és politikai néppront lehetőségeinek kutatására szolgál. A művészet lényegére, a tartalom és forma dialektikájára, a kritika módszertanára vonatkozó megjegyzései mind figyelmet érdemelnének.

Ez a néhány ízelítő Gramsci gazdag gondolatvilágából és szempontjainak eredetiségéről csak kedvet akart csinálni tanulmányozásához. Teljességre nem törekedhetett, mint ahogy maga a vinalógó kötet sem. De ha az olvasása közben kiváltó szellemi izgalomból valamit tudott közvetíteni, s csak néhány embert is tudott inspirálni Gramsci gondolataival való alaposabb ismerkedésre, elérte célját. (*Kossuth Könyvkiadó, 1965.*)